प्रकरण २.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंत

२.१ महात्मा जोतीराव फुले
- २.१.१ महात्मा जोतीराव फुले संक्षिप्त जीवनपट
- २.१.२ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक योगदान
- २.१.३ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार

२.२ महर्षी धोंडो केशव कर्वे
- २.२.१ महर्षी धोंडो केशव कर्वे संक्षिप्त जीवनपट
- २.२.२ महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक योगदान
- २.२.३ महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक विचार

२.३ कर्मवीर भाऊराव पाटील
- २.३.१ कर्मवीर भाऊराव पाटील संक्षिप्त जीवनपट
- २.३.२ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान
- २.३.३ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार

२.४ डॉ. पंजाबराव देशमुख
- २.४.१ डॉ. पंजाबराव देशमुख संक्षिप्त जीवनपट
- २.४.२ डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक योगदान
- २.४.३ डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक विचार

२.५ अनुताई वाघ
- २.५.१ अनुताई वाघ संक्षिप्त जीवनपट
- २.५.२ अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक योगदान
- २.५.३ अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक विचार

प्रास्ताविक

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे. समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक विचार प्रवाहांना सुयोग्य वळण मिळवून देण्याचे काम शिक्षणाचे आहे. शिक्षणातील विचार प्रवाह आपल्या आचार, विचार आणि लेखणीद्‌वारे सर्व सामान्यांपर्यंत पोहचवण्याचे काम शैक्षणिक विचारवंत करत असतात. प्रस्तुत प्रकरणामधून आपण महाराष्ट्रातील काही थोर शैक्षणिक विचारवंतांच्या कार्याचा परिचय करून घेणार आहोत.

शैक्षणिक विचारवंतांच्या प्रत्यक्ष शैक्षणिक कार्यामधून आणि त्यांच्या विचारधनामधून आपणा सर्वांना प्रेरणा लाभत असते, शैक्षणिक कामाची योग्य दिशा लाभत असते. या विचारवंतांचे बहुमूल्य विचार हे त्यांच्या अविरत धडपडीतून, अखंड चिंतनातून, प्रत्यक्ष प्रयोगातून आणि प्रगल्भ अनुभवांतून आलेले असतात. हे विचार आपल्याला सदैव मार्गदर्शक ठरतात.

महाराष्ट्रामध्ये सर्वप्रथम स्त्री शिक्षणाचा पाया रचणारे महात्मा जोतीराव फुले, स्त्री शिक्षण कार्यासाठी व स्त्रियांच्या पुनरुद्‌धारासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित करणारे महर्षी धोंडो केशव कर्वे, महाराष्ट्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर शाळा, महाविद्यालये स्थापन करत वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देणारे कर्मवीर भाऊराव पाटील, मोफत व सक्तीचे शिक्षण पुरवण्यासाठी अमरावती जिल्ह्यात १०० शिक्षण केंद्रे उभारणारे डॉ. पंजाबराव देशमुख आणि कोसबाडसारख्या दुर्गम भागात बाल शिक्षणाची सुरुवात करत आदिवासी बालकांना विविध खेळांच्या माध्यमातून शिक्षण उपलब्ध करून देणाऱ्या अनुताई वाघ, या सर्वांच्या शैक्षणिक कार्याचा परिचय आपण प्रस्तुत पाठामधून करून घेणार आहोत.

२.१ महात्मा जोतीराव फुले

सांगा पाहू

“विद्येविना मती गेली ।
मतिविना नीती गेली ।
नीतिविना गती गेली ।
गतिविना वित्त गेले ।
वित्तविना शुद्र खचले ।
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥”

वरील लेखनामधून महात्मा फुले यांनी निरक्षरतेचे कोणकोणते दुष्परिणाम सांगितले आहेत?

महात्मा जोतीराव फुले

२.१.१ महात्मा जोतीराव फुले संक्षिप्त जीवनपट

संपूर्ण नाव	जोतीराव गोविंदराव फुले
जन्म	११ एप्रिल १८२७
जन्म ठिकाण	कटगूण, ता. खटाव, जि. सातारा
आईचे नाव	चिमणाबाई
पत्नीचे नाव	सावित्रीबाई
प्राथमिक शिक्षण	१८३४ - १८३८ मराठी शिक्षण पंतोजींच्या शाळेत
माध्यमिक शिक्षण	१८४२ - १८४७ स्कॉटिश मिशन हायस्कूल, पुणे
बहुमान	११ मे १८८८ जनतेकडून महात्मा ही पदवी
निधन	२८ नोव्हेंबर १८९०

२.१ : महात्मा फुले यांचा संक्षिप्त जीवनपट

लक्षात ठेवा

महात्मा जोतीराव फुले यांनी महाराष्ट्रामध्ये स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला. स्त्री शिक्षणासोबतच मागासवर्गीयांच्या शिक्षणासाठी देखील भरीव कामगिरी केलेली आहे. समाजामधील स्त्री-पुरुष समानतेसाठी व शिक्षण प्रसारासाठी १८७३ मध्ये महात्मा जोतीराव फुले यांनी ‘सत्यशोधक समाजा’ची स्थापना केली. भारतातील श्रीमंतापासून ते गोरगरिबांपर्यंत प्रत्येकाला शिक्षण मिळावे यासाठी १८८२ मध्ये हंटर आयोगासमोर भारतातील लोकांना सक्तीचे, विनाशुल्क व सार्वत्रिक स्वरूपाचे शिक्षण शासनामार्फत द्यावे अशी मागणी केली. असेच एक निवेदन १८८८ मध्ये व्हिक्टोरिया राणीचे प्रतिनिधी ड्युक ऑफ कॅनॉट यांना देखील दिले होते.

२.१.२ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक योगदान

अ.क्र.	वर्ष	शैक्षणिक संस्था	ठिकाण
१	१८४८	मुलींची पहिली शाळा	पुणे
२	१८५१	मुलींची दुसरी शाळा	पुणे
३	१८५१	मुलींची तिसरी शाळा	पुणे
४	१८५२	अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा	पुणे
५	१८५२	पूना लायब्ररीची स्थापना	पुणे
६	१८५३	बहुजन व सामाजिकदृष्ट्या वंचितांसाठी विद्या शिकवणारी संस्था	पुणे
७	१८५४	स्कॉटिश मिशनच्या शाळेत अर्धवेळ शिक्षकाची नोकरी	पुणे
८	१८५५	प्रौढांसाठी रात्रशाळा	पुणे
९	१८७३	सत्यशोधक समाजाची स्थापना	पुणे

२.२ : महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान

२.१.३ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार

- शिक्षण हाच जीवनाचा आधार आहे
- सर्वांसाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे.
- स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला जावा.
- व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणावर भर द्यावा.

- शिक्षणाकरिता विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा असावी.
- दर्जेदार शिक्षणासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक करावी.
- कारकुनी शिक्षणाऐवजी उद्योगी व जीवनोपयोगी, जीवन जगण्यास सक्षम बनविणारे शिक्षण द्यावे.
- चांगले आणि वाईट यांच्यांतील भेद लक्षात आणून देते ते शिक्षण.
- समाज सुधारणेसाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे.

माहीत आहे का तुम्हांला

- **महात्मा जोतीराव फुले यांचे लेखन कार्य**

गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा असूड, इशारा, सार्वजनिक सत्य धर्म हे पुस्तक, ब्राह्मणांचे कसब हा लेखसंग्रह, दीनबंधू हे दैनिक, छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पोवाडा, तृतीय रत्न हे नाटक, सत्सार नियतकालिक इत्यादी.

इंटरनेट माझा मित्र

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी केलेल्या शिक्षणविषयक कार्याची माहिती इंटरनेटवरून मिळवून भित्तिपत्रक तयार करा व प्रदर्शित करा.

२.२ महर्षी धोंडो केशव कर्वे

सांगा पाहू

- स्त्रियांच्या पुनरुद्धारासाठी आपले संपूर्ण जीवन व्यतीत करणाऱ्या काही विचारवंतांची नावे सांगा.
- महाराष्ट्र राज्यामध्ये पहिल्यांदा स्वतंत्र महिला विद्यापीठाची स्थापना कोणी केली ?

महर्षी धोंडो केशव कर्वे

२.२.१ महर्षी धोंडो केशव कर्वे संक्षिप्त जीवनपट

संपूर्ण नाव	धोंडो केशव कर्वे
जन्म	१८ एप्रिल १८५८
जन्म ठिकाण	शेरवली, ता. मुरुड जि. रत्नागिरी, महाराष्ट्र
आईचे नाव	लक्ष्मीबाई
पत्नीचे नाव	राधाबाई आणि आनंदीबाई
प्राथमिक शिक्षण	मुरुड, ता.दापोली, जि.रत्नागिरी
माध्यमिक शिक्षण	१८८१ – मॅट्रीक परीक्षा रॉबर्ट मनी हायस्कूल, मुंबई
पदवी शिक्षण	१८८४ बी.ए. विल्सन कॉलेज, मुंबई
नोकरी	१८८४ एलफिन्स्टन कॉलेज, मुंबई १५ नोव्हेंबर १८९१ – १९१४ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे फर्ग्युसन महाविद्यालय, पुणे. गणित विषयाचे प्राध्यापक
बहुमान	बनारस हिंदू विद्यापीठ, बनारस – १९४२ (डी.लिट) पुणे विद्यापीठ, पुणे – १९५१, (डी.लिट). महिला विद्यापीठ, मुंबई – १९५४, (डी.लिट). मुंबई विद्यापीठ, मुंबई – १९५७, (एल.एल.डी.)
सन्मान	१९५५ साली भारत सरकारच्या वतीने 'पद्मभूषण' सन्मान. १९५८ या वर्षीचा भारत सरकारच्या वतीने देण्यात येणारा 'भारतरत्न' हा सर्वश्रेष्ठ पुरस्कार प्रदान.
निधन	९ नोव्हेंबर १९६२

२.३ : महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा संक्षिप्त जीवनपट

लक्षात ठेवा

स्त्री शिक्षण ही परमेश्वराची आराधना मानून आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्री शिक्षणासाठी समर्पित करणारे थोर शैक्षणिक विचारवंत म्हणजे महर्षी धोंडो केशव कर्वे होत. महर्षी कर्वे यांनी लहान बालिका, अनाथ बालिकांपासून तर

प्रौढ महिलांपर्यंत सर्वांसाठी शिक्षणाचे कार्य करत असताना अनाथ बालिकाश्रमापासून ते महिला विद्यापीठापर्यंत अनेक शिक्षण संस्थांची स्थापना केली. महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षणासच देशकार्य समजत असत. महर्षी कर्वे यांनी शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषेस महत्त्वाचे स्थान दिले. परंतु याच वेळी इंग्रजी भाषेचे महत्त्वही अधोरेखित केले. शिक्षणामध्ये केवळ तात्त्विक अभ्यासक्रमाचाच समावेश न करता विविध खेळ, नृत्य, संगीत, चित्रकला, बांधकाम, कार्यानुभव अशा उपक्रमासही महत्त्वाचे स्थान दिले. महिला विद्यापीठाच्या माध्यमामधून समाज परिवर्तन घडवून आणले.

२.२.२ महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक योगदान

अ.क्र.	वर्ष	शैक्षणिक संस्था
१	१८९६	अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना
२	१९०७	हिंगणे येथे महिला विद्यालयाची स्थापना
३	१९१६	भारतातील पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना
४	१९१८	पुणे येथे कन्या शाळेची स्थापना
५	१९४५	पुणे येथे बाल अध्यापन मंदिर व शिशुविहार यांची स्थापना
६	१९५६	महाराष्ट्र ग्राम शिक्षण मंडळाची स्थापना
७	१९६०	सातारा येथे बालमनोहर मंदिर स्थापना

२.४ : महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक योगदान

इतिहासात डोकावताना

जपानी महिला विद्यापीठाच्या संबंधित वाचनामधून व त्या विद्यापीठाला भेट देऊन महर्षी कर्वे यांनी महिला विद्यापीठाची संकल्पना मांडली. विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या आर्थिक देणगीमधून या विद्यापीठाचे नाव एस. एन. डी. टी. (श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ) असे झाले. हे विद्यापीठ मुंबई येथे आहे. तसेच पुणे येथे ही त्याचा परिसर आहे.

श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी या श्री विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या मातोश्री होत्या. त्यांनी आपल्या मातोश्रीच्या स्मरणार्थ या विद्यापीठाला १५ लाख रुपयांची आर्थिक देणगी दिलेली होती.

२.२.३ महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शैक्षणिक विचार

- समाज सुधारणेचे साधन म्हणजे शिक्षण होय.
- शिक्षण संस्था काढणे म्हणजे पवित्र कार्य होय.
- शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे.
- स्त्री शिक्षणाचे कार्य म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वराची आराधना करणे होय.
- अभ्यासक्रमामध्ये विविधता असावी म्हणजेच विविध विषय उपलब्ध असावेत.
- स्वावलंबनासाठी शिक्षण महत्त्वाचे.
- शिक्षणकार्य म्हणजेच देशकार्य होय.
- विज्ञान, तंत्रज्ञान यांसारखे विषय इंग्रजीमधून शिकवले जावेत.

समाजामधील बालविवाह, कौटुंबिक हिंसाचार, अनिष्ट रूढी, या वाईट प्रथांना आळा घालायचा असल्यास स्त्री शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

२.३ कर्मवीर भाऊराव पाटील

सांगा पाहू

महाराष्ट्रामध्ये कमवा व शिका या योजनेची सुरुवात कोणी केली ?

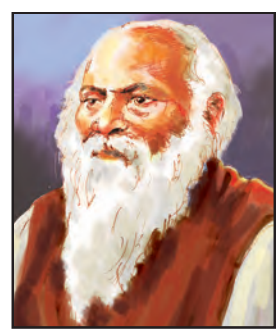

कर्मवीर भाऊराव पाटील

२.३.१ कर्मवीर भाऊराव पाटील संक्षिप्त जीवनपट

संपूर्ण नाव	भाऊराव पायगोंडा पाटील
जन्म	२२ सप्टेंबर १८८७
जन्म ठिकाण	कुंभोज, जि. कोल्हापूर
आईचे नाव	गंगाबाई
पत्नीचे नाव	लक्ष्मीबाई
प्राथमिक शिक्षण	विटा, जि. सांगली
माध्यमिक शिक्षण	राजाराम हायस्कूल, जैन बोर्डिंग, कोल्हापूर.
निधन	९ मे १९५९

२.५ : कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा संक्षिप्त जीवनपट

लक्षात ठेवा

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्या प्रेरणेमधून आणि महात्मा जोतीराव फुले यांच्यातून स्फूर्ती घेऊन रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षणाची गंगा नेऊन पोहचवण्याचे महान व पवित्र कार्य कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केले. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आपल्या संस्थेचे बोधचिन्ह म्हणून 'वटवृक्षाचे' चित्र ठरवले. प्राथमिक शिक्षणापासून ते महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून देणाऱ्या शैक्षणिक संस्था असाव्यात याच संकल्पनेमधून कला, वाणिज्य, विज्ञान, शिक्षणशास्त्र, विधी, अभियांत्रिकी या विद्याशाखांसह अनेक प्राथमिक, माध्यमिक विद्यालयांची स्थापना केली. भाऊराव पाटील हे खऱ्या अर्थाने कार्यवादी होते. त्यामुळेच त्यांनी श्रमजीवी व बुद्धिवंताचा मेळ आपल्या संस्थांमधून घातला. याचा फायदा ग्रामीण भागांमधून अनेक डॉक्टर्स, वकील, प्राध्यापक, शिक्षक, समाजसेवक, आधुनिक शेतीनिष्ठ पदवीधर तयार करण्यासाठी झाला.

इंटरनेट माझा मित्र

इंटरनेटद्वारे रयत शिक्षण संस्थेचा विस्तार कोण कोणत्या जिल्ह्यात आहे याची यादी तयार करा.

२.३.२ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान

अ.क्र.	वर्ष	शैक्षणिक संस्था
१	१९०९	दुधगाव विद्यार्थी आश्रम (रयत शिक्षण संस्थेचे बीज)
२	१९१०	दुधगाव शिक्षण प्रसारक मंडळ
३	१९१९	सत्यशोधक समाज परिषदेत बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा प्रस्ताव मंजूर करून घेतला.
४	१९१९	रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना
५	१९२१	नेरले, ता. वाळवा, जि. सांगली या ठिकाणी वसतिगृहाची स्थापना
६	१९२४	सातारा येथे सर्व जाती-धर्मांच्या विद्यार्थ्यांसाठी मोठ्या वसतिगृहाची स्थापना
७	१९२७	सातारा वसतिगृहाचे नाव बदलून श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस असे करण्यात आले.
८	१९३२	पुण्यात युनियन बोर्डिंग हाऊस ची स्थापना
९	१९३५	रयत शिक्षण संस्था, नोंदणीकृत
१०	१९३५	सिल्व्हर ज्युबिली रुरल ट्रेनिंग कॉलेजची स्थापना (आजचे नाव म. फुले अध्यापक विद्यालय)
११	१९३६	रयत शिक्षण संस्थेचे दुसरे अध्यक्ष रा. ब. काळे यांच्या नावाने मराठी शाळा सुरू
१२	१९३८	डोंगराळ भागातील मुलांसाठी यवतेश्वर येथे व्हॉलंटरी प्राथमिक शाळा सुरू
१३	१९४२	महिलांसाठी मिश्र वसतिगृह आणि जिजामाता अध्यापक विद्यालय सुरू
१४	१९४७	मोफत व वसतिगृहयुक्त छत्रपती शिवाजी कॉलेजची स्थापना
१५	१९५४	कराड येथे सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेजची स्थापना
१६	१९५५	सातारा येथे आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशनची स्थापना

२.६ : कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान

इंटरनेट माझा मित्र

इंटरनेटच्या साहाय्याने कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शिक्षण कार्याविषयी अधिक माहिती मिळवा.

माहीत आहे का तुम्हांला

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी १९२१ साली वाळवा तालुक्यातील नेरले येथे वसतिगृहाची स्थापना केली. या वसतिगृहात अस्पृश्यांसहित सर्व जाती-धर्मांचे विद्यार्थी राहत असत. कुणाही एकावर भोजनाचा खर्च पडू नये म्हणून 'मुष्टीफंड' ही अभिनव योजना सुरू केली. (मुष्टीफंड ही अभिनव योजना घरातील बाई जेव्हा जात्यावर दळण्यासाठी बसायची तेव्हा फक्त एक मूठ धान्य टांगलेल्या त्या पिशवीत टाकायची नंतर वसतिगृहातील मुले किंवा शिक्षक ती पिशवी घेऊन जात. यासच एक झोळी योजना असेही म्हणतात).

२.३.३ कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार

- स्वावलंबनामधून शिक्षण.
- शिक्षणातून स्वाभिमान आणि स्वाभिमानातून प्रतिष्ठा.
- समाजाच्या उद्‌धारासाठी शिक्षण.
- शिक्षण हे चारित्र्य निर्मितीचे साधन.
- बहुविध उद्‌देशासाठी शिक्षण.
- शिक्षक हा खेड्यातील ग्रामसेवक व ग्रामनायक असला पाहिजे.
- सर्वांच्या एकत्रित शिक्षणसाठी वसतिगृहाची गरज.
- विविध विद्याशाखांच्या शिक्षणाची कल्पना.

समजून घ्या

विद्यार्थ्यांनी आपल्या बळावरती श्रम करून त्या मोबदल्यात शिक्षण घ्यावे असे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे विचार होते. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या रयत शिक्षण संस्थेचे 'स्वावलंबी शिक्षण हे आमचे ब्रीद' असे घोषवाक्य निश्चित केले होते.

संगणक माझा मित्र

संगणकाच्या आधारे रयत शिक्षण संस्थेविषयीच्या माहितीचे सादरीकरण तयार करा.

२.४ डॉ. पंजाबराव देशमुख

सांगा पाहू

- भारताचे पहिले कृषीमंत्री कोण होते ?
- विदर्भात श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना कोणी केली ?

डॉ. पंजाबराव देशमुख

२.४.१ डॉ. पंजाबराव देशमुख संक्षिप्त जीवनपट

संपूर्ण नाव	डॉ. पंजाबराव (भाऊसाहेब) शामराव बापू देशमुख
जन्म	२७ डिसेंबर १८९८
जन्म ठिकाण	पापळ, जि. अमरावती
आईचे नाव	राधाबाई
पत्नीचे नाव	विमलाबाई
प्राथमिक शिक्षण	पापळ, जि. अमरावती
माध्यमिक शिक्षण	अमरावती
पदवी शिक्षण	फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ऑक्सफर्ड विद्यापीठ, इंग्लंड
निधन	१० एप्रिल १९६५

२.७ : डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा संक्षिप्त जीवनपट

२.४.२ डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक योगदान

अ.क्र.	वर्ष	शैक्षणिक संस्था
१	१९२६	शिवाजी व्यायाम प्रसारक मंडळ, अमरावती
२	१९२६	श्रद्‌धानंद छात्रालय, अमरावती
३	१९३२	श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती
४	१९५०	श्री शिवाजी लोक विद्यापीठ, पुणे

२.८ : डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक योगदान

- १९३२ मध्ये श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.
- मोफत व सक्तीचे शिक्षण पुरवण्यासाठी जिल्हा कौन्सिलचे उत्पन्न वाढवत अमरावती विभागात सक्तीचे शिक्षण देणारी १०० केंद्रे उघडली.
- विद्यार्थ्यांना वसतिगृहयुक्त शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी श्री शिवाजी शिक्षण संस्था अमरावतीच्या माध्यमिक शाळांना लागून वसतिगृहाची स्थापना केली.

- बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीन शिक्षण मिळण्यासाठी विदर्भात अनेक महाविद्यालये सुरू केली.
- ग्रामीण भागामधील अज्ञान, मागासलेपण, दारिद्र्य, अनारोग्य आणि सामाजिक–आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेत जनता कॉलेज, गांधी ग्रामोद्योग मंदिर, कस्तुरबा मेडिकल व वेलफेअर सेंटर सुरू केले.
- शिक्षणातून क्रांती करण्यासाठी रूरल इन्स्टिट्यूटची स्थापना केली.
- श्री. शिवाजी शिक्षण संस्थेत स्त्रियांना उपयुक्त ठरणारे अभ्यासक्रम तयार केले.
- शारीरिक शिक्षणाकरिता अमरावती येथे शारीरिक शिक्षण देणारा सी.पी.एड. कोर्स व शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय सुरू केले.
- १९५० मध्ये श्री शिवाजी लोक विद्यापीठाची स्थापना केली.
- १९५२ मध्ये भारताचे कृषीमंत्री झाल्यानंतर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीत उपयोग व्हावा म्हणून 'भारत कृषक समाज' स्थापन करून कृषी शिक्षणाचा प्रसार केला.
- श्री शिवाजी लोक विद्यापीठातंर्गत जनता कॉलेज, प्रौढ शिक्षण वर्ग, ग्राम संघटकाचा वर्ग, एक ते दोन वर्षाचा कृषी अभ्यासक्रम वर्ग, गांधी ग्रामोद्योग मंदिर इ. उपक्रम सुरू केले.
- १९५६ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या 'रूरल इन्स्टिट्यूट' च्या माध्यमामधून स्वतंत्र तंत्रनिकेतन, ज्युनियर कॉलेज ऑफ सायन्स व व्होकेशनल, कृषिविज्ञान पदविका, पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय, पंचायत राज केंद्र, ग्रामसेवक प्रशिक्षण केंद्र, अंगणवाडी सेविका केंद्र अशी विविध केंद्रे सुरू केली.

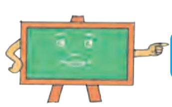

लक्षात ठेवा

'शेतीला जसे पाणी तसे समाजाला शिक्षण' हा मूलमंत्र बाळगणारे एक पुरोगामी विचाराचे शैक्षणिक विचारवंत म्हणजे डॉ. पंजाबराव देशमुख. डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या कार्यामुळे सक्तीचे, विनाशुल्क व सार्वत्रिक शिक्षण सुरू करण्यात अमरावती जिल्ह्याने संपूर्ण भारतामधून दुसरा क्रमांक पटकावला होता.

विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणासाठी वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध झाली पाहिजे या विचारामधून डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी श्री शिवाजी शिक्षणसंस्था अमरावतीच्या माध्यमिक शाळांना लागून वसतिगृहाची स्थापना केली. मुला–मुलींच्या उच्च शिक्षणाची सोय झाली पाहिजे व ग्रामीण भागामधील मुलांना पदवी मिळवता आली पाहिजे याकरिता विदर्भामध्ये अनेक महाविद्यालये सुरू केली.

२.४.३ डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक विचार

- माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध झाली पाहिजे.
- विद्यापीठीय शिक्षणामधून केवळ पुस्तकी पंडित तयार न होता समाजाची व देशाची सेवा करणारे लोकसेवक तयार व्हायला पाहिजेत.
- परंपराप्रिय व कालविसंगत शिक्षण पद्धती बदलून त्या ठिकाणी समाजाभिमुख शिक्षण पद्धतीचा अवलंब व्हायला हवा.
- ग्रामीण भागामधील अज्ञान, मागासलेपण, दारिद्र्य, अनारोग्य आणि सामाजिक–आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी लोकशिक्षण देणे गरजेचे आहे.
- 'शरीर माध्यं खलु धर्म साधनम्' या संस्कृत वचनानुसार शरीर संपत्ती ही सर्वश्रेष्ठ संपत्ती असून सर्वांनी याची काळजी घेतली पाहिजे.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीसाठी उपयोग झाला पाहिजे. यासाठी प्रदर्शने, चर्चासत्रे, संमेलन भरवून कृषिशिक्षण शेतकऱ्यापर्यंत पोहचले पाहिजे.

समजून घ्या

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी अविकसित समाज अधिकाधिक शिक्षणाच्या प्रवाहात कसा येईल यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले. अविकसित समाज शिक्षणाच्या प्रवाहात आला पाहिजे याकरिता वसतिगृहयुक्त शिक्षण, शाळा महाविद्यालयाची स्थापना रूरल इन्स्टिट्यूट यांसारख्या माध्यमामधून प्रयत्न केले.

२.५ अनुताई वाघ

अनुताई वाघ

२.५.१ अनुताई वाघ संक्षिप्त जीवनपट

संपूर्ण नाव	अनुताई बाळकृष्ण वाघ
जन्म	१७ मार्च १९१०
जन्म ठिकाण	मोरगाव, जि. पुणे
आईचे नाव	यमुनाबाई
पतीचे नाव	शंकर वामन जातेगावकर
शिक्षण	१९२९ – अध्यापकीय प्रशिक्षण परीक्षा प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण १९३७ – रात्रशाळेत शिक्षण घेऊन मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण. १९६१ – बी.ए. परीक्षा एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई येथून प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण.
बहुमान	१९७२ – महाराष्ट्र शासनाचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार. १९७५ – महाराष्ट्र शासनाचा दलित मित्र पुरस्कार. १९८५ – भारत सरकारच्या वतीने देण्यात येणारा पद्मश्री पुरस्कार. याशिवाय आदर्श माता, सावित्रीबाई फुले व बालकल्याण कार्यक्रमासाठी राष्ट्रीय पुरस्कार.
निधन	२७ सप्टेंबर १९९२

२.९ : अनुताई वाघ यांचा संक्षिप्त जीवनपट

अनुताई वाघ यांनी ताराबाई मोडक यांच्या मदतीने व मार्गदर्शनातून बालशिक्षणाच्या इतिहासात अनेक प्रयोग केलेले आहेत. अनुताईंनी कोसबाड ता. डहाणू, जि. पालघर या आदिवासी वस्तीच्या भागात आदिवासी बालकांना विविध खेळांच्या माध्यमांमधून शिक्षण दिले. अनुताईंनी १९४९ ते १९५६ या कालावधीत एकूण १५ अंगणवाड्या चालवल्या. व्यावसायिक शिक्षणातून आदिवासींना रोजगार मिळवून दिला. यासाठी अनुताईंनी विकासवाडी ही योजना सुरू केली. ग्रामसेविका, बालसेविका, अंगणवाडी यांसाठी डॉ. चित्रा नाईक यांच्या मार्गदर्शनाखाली विविध प्रकारचे प्रशिक्षण वर्ग घेतले. आदरणीय ताराबाई मोडक यांचे शैक्षणिक कार्य एक निष्ठावान अनुयायी म्हणून अनुताई वाघ यांनी चालू ठेवले.

२.५.२ अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक योगदान

अ.क्र.	शैक्षणिक कार्य
१.	ग्राम बालशिक्षा केंद्र बोर्डी, ता. डहाणू, जि. पालघर येथे अध्यापिका म्हणून कार्य (१९३३-४४)
२.	नूतन बालशिक्षा केंद्र, कोसबाड, ता.डहाणू, जि. पालघर येथे संचालिका व अध्यापिका म्हणून कार्य (१९४५-१९७३)
३.	राष्ट्रीय शिक्षण अनुसंधान व प्रशिक्षण मंडळ, नवी दिल्ली या संस्थेच्या कार्यकारिणी सदस्य पदावर कार्य (१९७६-७९)
४.	अखिल भारतीय पूर्व प्राथमिक शिक्षण संस्थेच्या उपाध्यक्ष या पदावर कार्य (१९७६-७९)
५.	शिक्षक-पालक प्रबोधनासाठी वाहिलेल्या 'शिक्षण पत्रिका' व स्त्री जागृती साठीच्या 'सावित्री' या मासिकाच्या संपादिका म्हणून कार्य.
६.	UNICEF च्या मदतीने सकस आहार प्रशिक्षण वर्ग घेतले.
७.	बालशिक्षणाच्या कार्यासाठी ऑल इंडिया प्री स्कूल एज्युकेशन या संस्थेच्या परिषदांमध्ये सहभाग.

२.१० : अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक योगदान

२.५.३ अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक विचार

- बालकांच्या चंचल वृत्तीला समजून घेऊन त्याला त्याच्या कलेने समजावून सांगावे.
- खेळातून शिक्षण द्यावे.

- कार्यानुभव शिक्षणातून रोजगार प्राप्तीची तयारी करावी.
- बडबडगीते व गोष्टी यांमधून सुलभ शिक्षण होते.
- पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे प्रयोगशीलरीत्या व्यवस्थापन करावे.
- मनोरंजक शिक्षणासाठी बालसाहित्याचा वापर व्हावा.
- परिसरातील वस्तूंचा शैक्षणिक साहित्य म्हणून वापर करून प्रभावी शिक्षण द्यावे.

अनुताई वाघ यांनी निरपेक्ष वृत्तीने बाल शिक्षणाचे कार्य संपूर्ण आयुष्यभर केले. माँटेसरीला पर्याय म्हणून बालवाडी या संकल्पनेची सुरुवात केली. आदिवासी शिक्षणाचे व्यवस्थापन प्रत्यक्ष त्यांच्यामध्ये राहून केले. अंगणवाडी, बालवाडी, अध्यापकांसाठी विविध प्रयोग व प्रशिक्षण वर्गांचे आयोजन केले.

अनुताई वाघ यांनी बोर्डी, कोसबाडच्या आदिवासी परिसरामध्ये १० पाळणा घरे, ११ बालवाड्या, ४ पूर्व प्राथमिक शाळा, ३० प्रौढ शिक्षण संस्था, बाल सेविका प्रशिक्षण वर्ग, अंगणवाडी प्रशिक्षण वर्ग, अध्यापक प्रशिक्षण विद्यालय, रात्र शाळा, कुरण, मूकबधीर संस्था डहाणू, स्त्रीशक्ती जागृती संस्था, ठाणे अशा अनेक संस्था स्थापन केल्या. त्या काळात बोर्डी, कोसबाड हे आदिवासी परिसर बालशिक्षणाच्या प्रयोग शाळाच बनल्या. आदिवासींच्या कल्याणासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले.

अनुताई वाघ यांचे लेखन कार्य

अनुताईंनी आपल्या शैक्षणिक संकल्पना, पद्धती आणि प्रयोग यांची चर्चा स्फूटलेख व पुस्तकांद्वारे केली. त्यांनी बालवाडी कशी चालवावी, कुरणशाळा, विकासाच्या मार्गावर शिक्षण मित्र माला, कोसबाडच्या टेकडीवरून, सकस आहार गीते, सहज शिक्षण, बालवाडीतील गोष्टी, बडबडगीते, कृतिगीते, प्रबोधिका इ. पुस्तकांचे लेखन केले.

समजून घ्या

लहान बालकांच्या चंचल वृत्तीला समजून घेता आले तर त्याला वळण लावता येते. त्याच्या कलाने त्याला समजावून सांगता येते. या विचारामुळे अनुताईंनी बालशिक्षणात अनेक प्रयोग केले. आदिवासी वस्तीत प्रत्यक्ष राहून त्यांच्या परिसराचा अध्ययनासाठी उपयोग करून घेत अनुताईंनी शिक्षण प्रक्रियेसमोर एक आदर्श निर्माण केला.

इंटरनेट माझा मित्र

इंटरनेटच्या मदतीने अनुताई वाघ यांच्या जीवनावर सादरीकरण तयार करा.

ताराबाई मोडक व गिजूभाई बधेका यांच्याविषयी माहिती संकलन करून सादरीकरण तयार करा.

प्र. १ (अ) खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून वाक्ये पुन्हा लिहा.

(१) खालीलपैकी ······· हे कार्य महात्मा फुले यांनी केलेले नाही.
(अ) विल्यम हंटर शिक्षण आयोगासमोर विचार मांडले.
(ब) सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.
(क) काव्यफुले या काव्यसंग्रहाचे लेखन केले.
(ड) स्कॉटिश मिशन शाळेत अध्यापन केले.

(२) खालील पर्यायांपैकी ······· हा अनुताई वाघ यांचा शैक्षणिक विचार आहे.
(अ) बालकांना त्याच्या कलाने समजावून सांगणे.
(ब) समाजाभिमुख शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे.
(क) स्वावलंबनामधून शिक्षण देणे.
(ड) पर्याय 'ब' आणि 'क' बरोबर.

(३) खालील पर्यायांपैकी चुकीची जोडी ओळखा.
(अ) महात्मा जोतीराव फुले – मुलींची पहिली शाळा
(ब) महर्षी धोंडो केशव कर्वे – फर्ग्युसन महाविद्यालयामध्ये गणित विषयाचे प्राध्यापक
(क) कर्मवीर भाऊराव पाटील – सत्यशोधक समाजाची स्थापना
(ड) डॉ पंजाबराव देशमुख – वसतिगृहयुक्त शिक्षणावर भर

(४) खालीलपैकी ······· या शैक्षणिक विचारवंतानी पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना केली.
(अ) अनुताई वाघ (ब) डॉ. पंजाबराव देशमुख (क) महर्षी धोंडो केशव कर्वे (ड) कर्मवीर भाऊराव पाटील

प्र.१ (ब) स्तंभ 'अ', 'ब' आणि 'क' यांच्यांतील योग्य सहसंबध ओळखा व जोड्या जुळवा.

अ.क्र.	स्तंभ 'अ' शैक्षणिक विचारवंत	स्तंभ 'ब' स्थापन केलेल्या शैक्षणिक संस्था	स्तंभ 'क' ठिकाण
(१)	महात्मा जोतीराव फुले	(अ) रयत शिक्षण संस्था	(क) अमरावती
(२)	कर्मवीर भाऊराव पाटील	(ब) शिवाजी शिक्षण संस्था	(ख) मुंबई
(३)	महर्षी धोंडो केशव कर्वे	(क) मुलींसाठी पहिली शाळा	(ग) सातारा
(४)	डॉ. पंजाबराव देशमुख	(ड) एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ	(घ) पुणे

प्र. २ एक ते दोन शब्दात उत्तरे लिहा.

(१) महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांना खालील विद्यापीठांनी कोणत्या पदव्यांनी सन्मानित केले.
(अ) मुंबई विद्यापीठ ☐
(ब) बनारस हिंदू विद्यापीठ ☐

(२) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी स्थापन केलेल्या शैक्षणिक संस्था
(अ) ☐
(ब) ☐

(३) अनुताई वाघ या बालशिक्षणात कोणकोणत्या साहित्यांचा वापर करत असत?
(अ) ☐
(ब) ☐

प्र. ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

(१) महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे कोणतेही तीन शैक्षणिक विचार लिहा.

(२) मुष्टीफंड या योजनेविषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

(३) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कोणतेही तीन शैक्षणिक विचार लिहा.

प्र. ४ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

(१) महात्मा जोतीराव फुले

(१) संपूर्ण नाव	(१) ---------------
(२) मिळालेले बहुमान	(२) ---------------
(३) शैक्षणिक विचार	(३) ---------------

(२) अनुताई वाघ

(१) संपूर्ण नाव	(१) ---------------
(२) प्रेरणास्थान	(२) ---------------
(३) बहुमान	(३) ---------------

प्र. ५ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

(१) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घ्या.

(२) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य लिहा.

प्र. ६ अहवाल तयार करा.

(१) आपल्या घराशेजारील 'बालवाडी' ला भेट देऊन बालवाडीमधील शिक्षणाची प्रक्रिया कशी चालते याविषयी माहिती मिळवा व अहवाल तयार करा.

(२) कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेविषयी इंटरनेटवरून अधिक माहिती संकलित करा.

✼ ✼ ✼

अहवाल लेखन

अहवाल लेखनातील महत्त्वाचे मुद्दे :–

आपल्याला अनेकदा अहवाल लेखन करावे लागते. अहवाल हे विविध विषयांसाठी असते. जसे क्षेत्रभेट अहवाल, प्रकल्प अहवाल, संशोधन अहवाल, वार्षिक अहवाल इत्यादी. अहवाल लिहिताना सर्वसाधारणपणे पुढील मुद्द्यांचा समावेश करता येईल.

- ✼ शीर्षक : अहवाल कशाचा आहे. याचा थोडक्यात उल्लेख शीर्षकात असावा.
- ✼ प्रस्तावना : प्रस्तावनेत अहवालाचा हेतू, ठिकाण अहवालाचा प्रकार यांविषयी माहिती असावी.
- ✼ मुख्य आशय : हा अहवालाचा गाभा आहे. यात सविस्तर माहितीची नोंद विश्लेषण, वर्गीकरण, निरीक्षण, रचना इत्यादींचा समावेश करावा.
- ✼ समारोप : या भागात सारांश थोडक्यात दिलेला असावा. तसेच स्वत:चे मत समारोपात प्रतिबिंबित व्हावे. त्याला महत्त्व असते.
- ✼ संदर्भ : अहवाललेखन करताना विविध संदर्भांचा वापर केलेला असतो. उदा. पुस्तक, वर्तमानपत्रातील लेख किंवा इंटरनेटवरील माहिती. या संदर्भांची यादी द्यावी.